

**UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI”
CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE
ȘCOALA DOCTORALĂ DE FILOSOFIE**

*Arhitectonica intermediarității.
Dinamica facultăților în sistemul idealismului transcendent*

REZUMATUL TEZEI DE DOCTORAT

Conducător de doctorat:

Prof. univ. dr. Virgil Ciomoș

Student doctorand:

Sebastian Pavalache

Cuprins

Notă asupra abrevierilor și traducerilor operelor lui Kant	3
Introducere	4
1. Imaginația transcendentă și rațiunea pură speculativă	6
1.1. Introducere	6
1.2. Topica imaginației în cadrul Deducției transcendente	12
1.2.1. Dinamica transcendentă a imaginației	15
1.2.2. Ierarhia în sistemul facultăților	25
1.3. Topica rațiunii în Dialectica transcendentă	27
1.3.1. Unitatea intelectuală a gândirii	34
1.3.2. Unitatea rațională a gândirii	38
1.3.3. Deducția metafizică a conceptelor pure ale rațiunii	40
1.3.4. Deducția transcendentă a conceptelor pure ale rațiunii	45
1.4. Sumar	61
2. Rațiunea practică	64
2.1. Introducere	64
2.2. Materia arhitectonicii	69
2.3. Forma arhitectonicii	75
2.4. Sumar	89
3. Facultatea de judecare	95
3.1. Introducere	95
3.2. Frumosul	102
3.2.1. Calitatea și cantitatea facultății de judecare	105
3.2.2. Relația și modalitatea facultății de judecare	108
3.2.3. Topica geniului	120
3.2.4. Frumosul ca simbol al moralității	123
3.3. Sublimul	128
3.3.1. Sublimul matematic și dinamic	132
3.3.2. Negativitatea sublimului	137
3.4. Teleologia	143
3.4.1. Topica facultății de judecare	147
3.4.2. Metodologia facultății de judecare teleologice	154
3.5. Sumar	159
Concluzii	163
Bibliografie	166

Cuvinte-cheie: Kant, sistemul facultăților, arhitectonică, imaginație transcendentă, intelect, rațiune, deducție, rațiune practică, rațiune speculativă, facultatea de judecare, frumos, sublim, teleologie, autonomie, sistematicitate

Rezumat

Modernitatea pare a se fi instalat, în logica istoriei, sub forma unui proiect al separării. Moștenirea proiectului Luminilor¹ pare a se contura, în umbra sălbăticiei și inumanității secolului trecut, drept o iresponsabilă și nesfârșită tiranie a *intelectului separator*, care nu a putut vedea, în natură ori om, decât o masă haotică și eterogenă, ce trebuie organizată rațional și, implicit, ierarhizată. Victoria rațiunii nu a reușit să facă posibilă ieșirea promisă din minorat, cât a reușit să înfățișeze un triumf al calamității, în locul unuia al vocației morale, ce ar fi trebuit să schițeze portretul unei noi lumi. În umbra unei asemenea moșteniri, proiectul kantian se poate prezenta unei minți contemporane, la o primă vedere, drept separația prin excelență.

Asupra istoriei păstrăm tăcerea. În ceea ce privește, însă, gândirea lui Kant, dorim să susținem că moștenirea sistemului filosofiei critice nu este *separația*, cât *unitatea* înțeleasă drept posibilitatea unei întemeieri care nu încheie. Ruptura este, pentru Kant, doar un compromis metodologic necesar inițial întemeierii (a domeniului naturii, libertății, adevărului etc.), care este reluată, de fiecare dată și fără excepție, sub forma unei unități într-un alt grad. Restanța arhitectonică produsă de către violența distincției produce întotdeauna un *triton genos* care, nu doar că depășește logica separării, dar o și face cu putință.

Sistemul celor trei *Critici* conține, prin urmare, sub forma unei *dinamici*² a facultăților, o continuă gestionare a problemei unității subiectului gânditor. Considerăm că aceasta poate fi recuperată și reconstituită în cadrul unei *arhitectonici a intermediarității* sistemului filosofiei critice. Metoda prin care o asemenea reconstituire poate avea loc implică, într-un pas inițial, identificarea momentelor rupturilor centrale ale sistemului, urmată apoi de conturarea restanței arhitectonice rezultate și, în cele din urmă, de surprinderea și

¹ Avem în minte argumentul lui M. Horkheimer și T. W. Adorno din *Dialektik der Aufklärung: Philosophische Fragmente* (1944)

² De la *δυναμικός* (*dynamikós*), cu sensul de studiu și calcul al mișcării în conformitate cu legile forței; aplicat, în acest caz, asupra sistemului facultăților.

recompunerea manierei prin care Kant articulează o depășire la limită a principiului separării.

Kant este *întemeietor* prin maniera în care separă, însă *profund* prin maniera în care unește. Adevărata măsură și moștenire a filosofiei kantiene nu este atât *separația*, adică *întemeierea*, cât *unitatea* și *gradul* ei. Gestul separării este, într-un sens, rezultatul unui compromis metodologic necesar întemeierii, dar care este întotdeauna recuperat *la* și *ca* limită a unei unități într-un alt grad, printr-un *als ob* care face însăși logica separării posibilă. Funcția unei dinamici a intermediarii se conturează în cadrul sistemului filosofiei critice sub forma posibilității unei *întemeieri care deschide*, în contrast cu una ce ar *închide* gândirea în condiționat și libertatea în afara naturii.

Kant câștigă adevărul, dar nu cu prețul unei naturi terminate și închise într-o simplă coerență categorială cu sine însăși și nimic altceva. Cea de-a doua *Critică* câștigă binele, dar nu cu prețul unei speranțe ce nu poate avea loc pe lume. În cele din urmă, voința rațională câștigă posibilitatea unui acord dintre natură și libertate, care, determinat ca experiență estetică – ce nu este simplă separație – nu îi conturează nimic altceva decât sentimentul propriei sale vocații suprasensibile. Facultatea de judecare, prin intermediul căreia poate avea loc depășirea la limită a rupturii dintre universal și particular, ca arhitectonică a frumosului, a produs, prin reflexivitatea ei, și sensul unei finalități a naturii în cadrul căreia scopul final al creației se impune drept însăși voința rațională ca subiect al moralității, închizând sistemul kantian sub forma posibilității speranței conform căreia *scopul final al naturii nu poate fi decât libertatea*.

Prima *Critică* a putut, așadar, întemeia domeniul adevărului. Prețul inițial al întemeierii s-a conturat, în cadrul *Analiticii*, prin ruptura dintre receptivitate și spontaneitate sau, mai precis, dintre subiectul și predicatul unei gândiri discursive. Kant gestionează o astfel de ruptură prin intermediul unei imaginații transcendente care, sub forma dinamicii unui *triton genos*, face cu puțință însăși logica separării. Arhitectura discursivității nu implică o ierarhie a facultăților, ci se conturează, mai degrabă, în jurul unei topici care recuperează, ca intermediaritate, faptul că gândirea nu este un intelect arhetip, dar nici o radicală și eterogenă separație.

Dacă topica imaginației este gradul în care *Analitica* angajează restanța arhitectonică a rupturii sensibilității de intelect, atunci *Dialectica* a devenit punctul în care gestiunea celei dintre condiționat și necondiționat s-a articulat ca dinamică a unității raționale și a celei

sistematice (*Systematische Einheit*). Unitatea intelectuală a produs, în urma *Analiticii*, posibilitatea unei naturi legale, dar închizând gândirea ermetic în cadrul propriilor condiții de posibilitate. Funcția *Dialecticii* a devenit, prin urmare, nu simpla portretizare a ideilor rațiunii drept himere producătoare de iluzii transcendente, ci ea a conturat necesitatea completării unității intelectuale cu sistemul acestora, sub înfățișarea unei unități raționale care, prin înaintarea prosilogistică în seria condițiilor, a completat unitatea intelectuală, făcând gândirea demnă de o știință care nu închide, precum și natura de speranță a unei voințe raționale care-și poate determina cauzalitatea inteligibilă în cadrul acesteia. Însăși contrastul central al *Dialecticii*, sub forma dinamicii dintre constitutiv și regulativ, a fost depășit la limită prin intermediul unei necesități subiective și necondiționate a unității sistematice (*systematische Einheit*), care a întemeiat, drept deschidere, sensul unui adevăr care s-a conturat drept *necondiționatul care face cu putință seria condițiilor*.

Critica rațiunii practice, în schimb, având în vedere o singură facultate, mai precis dimensiunea practică a unei rațiuni deja articulate în cadrul primei *Critici*, nu a avut în vedere o dinamică a relației dintre facultăți, ci a întemeierii unor domenii distincte. Cea de-a doua *Critică* nu este doar o conturare a domeniului libertății și a condițiilor moralității sub forma imperativului categoric, cât o întemeiere a acestora prin intermediul unei dinamici prin care dubla cetățenie a subiectului nu devine schizofrenie și prin care natura poate rămâne, într-un alt grad decât cel al logicii întemeierii ei, permeabilă inteligibilului, precum și libertatea permeabilă adevărului. Întemeierea adevărului a presupus un dublu joc al dinamicii închiderilor și al deschiderilor, unde posibilitatea ei a implicat, inițial, închiderea naturii în ea însăși, doar pentru a se redeschide prin intermediul unui necondiționat al rațiunii care, înfățișându-se drept posibilitatea unei voințe de a-l întemeia pe cel din urmă printr-o cauzalitate inteligibilă, plătește prețul de a se putea contrazice în propriile-i condiții de posibilitate. Întemeierea libertății, prin urmare, a trebuit să gestioneze, prin forma și materia arhitectonicii sale, un sens al moralității care descrie o întoarcere a necondiționatului la el însuși, drept altfel condiționat, printr-o manieră în care voința rațională își păstrează speranța că poate rămâne coerentă cu propriile-i condiții de posibilitate necondiționate, în cadrul unei naturi condiționate. Libertatea a devenit, în urma unei astfel de dinamici, *seria condițiilor care fac cu putință necondiționatul voinței*, iar considerarea unei rupturi clinice dintre domeniul naturii și cel al libertății nu a făcut decât să surprindă o mai profundă unitate a lor.

Gestionarea completă a restanțelor arhitectonice nu a putut avea loc decât în cadrul ultimei *Critici*, prin conturarea topicii unei facultăți de judecare, care s-a articulat drept

punctul intermediarii rupturii particularului de universal și a condiționatului de necondiționat, în cadrul unui intelect discursiv. Facultatea de judecare, prin reflexivitatea ei estetică, a produs o arhitectonică a frumosului, care, vizând legalitatea intelectului *ca și cum* ar fi liberă, printr-o imaginație care se poate juca liber cu forma celei din urmă, devine un simbol al însăși moralității, sub forma unei dinamici a reflexivității prin care frumosul devine libertatea din lege și legalitatea din libertate. Facultatea de judecare teleologică devine, în schimb, adevărata concluzie a sistemului kantian, identificând posibilitatea unei reflexivități care trebuie să implice, în aprecierea ei, pentru a nu închide adevărul într-o natură moartă, un alt tip de cauzalitate, mai precis cea a cauzelor finale.

Facultatea de judecare se conturează, așadar, în urma posibilității gândirii unui intelect arhetip, drept însăși ceea ce recuperează, într-un sens, ruptura sensibilității de intelect și, prin urmare, a particularului de universal. Aceasta devine locul unei intermediarii în care este gestionat faptul că, într-o gândire discursivă, particularul nu este conținut în universal (i.e., concept) și prin urmare nici nu poate fi derivat analitic din acesta, dar și a faptului că o gândire care ar presupune o ruptură totală ar fi o imposibilitate arhitectonică. Gândirea nu este nici unitate absolută, dar nu este nici separație absolută. Facultatea de judecare, în special prin reflexivitatea ei, este un *triton genos* care recuperează, într-un alt grad decât cel al logicii separării, unitatea sub forma unei gândiri care, totuși, poate vedea universalul în particular și, prin judecata sa determinativă, îl poate subsuma pe cel din urmă primului, doar că nu analitic și productiv. Intermedierea capătă dinamica arhitectonică a unui *als ob*, mai precis, în acest caz, a finalității naturii (*die Zweckmäßigkeit der Natur*), dar și a sistematicității acesteia (*systematische Einheit*).

Arhitectonica finalității nu doar că reușește astfel să gestioneze ruptura particularului de universal în cadrul gândirii discursive, dar, stabilind scopul final al creației drept necondiționatul voinței raționale, *Metodologia* închide definitiv restanța arhitectonică a sistematicității și a credinței morale, producând sensul unei naturi al cărei scop final este însăși libertatea. Sistemul filosofiei lui Kant se închide, așadar, cu speranța că ființa umană este însăși *als ob-ul* necondiționatului care se determină ca natură:

„Epilogul *Criticii facultății de judecare* este viziunea platonice: universul e manifestarea sensibilă a Binelui, a Libertății, care e principiul inteligibil al tuturor lucrurilor. Numai prin libertate, rațiunea, care e și ea spontaneitate, depășește sensibilul și cunoaște practic și contemplativ fundamentul inteligibil. *O cunoaștere teoretică ar subordona omul*

Divinității și astfel ar suprima, odată cu autonomia, morală. Însuși Noumenalul, ca moralitate, oprește accesul la sine cunoștinței speculative. Inteligibilul e un mister față de intelect, tocmai pentru a respecta libertatea omului; el e însă trăit în sfințenie, în puritatea conștiinței, în actul liber, Libertatea este esența lumii. Metafizica sau e fundată etic sau nu e posibilă.”³

Între cerul înstelat de deasupra noastră și legea morală din noi nu se ivește abisul, ci mereu o nouă și sporită admirație a faptului că putem vedea în cer libertatea, iar în libertatea noastră, legea.

Bibliografie selectivă:

KANT, Immanuel, *Gesammelte Schriften*, hg. von der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften, 28 Bde, Berlin, 1910–1972.

———, *Prolegomene la orice metafizică viitoare care se va putea înfățișa drept știință*, traducere de Mircea Flonta și Thomas Kleininger, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1987.

———, *Kritik der reinen Vernunft*, Felix Meiner Verlag, Hamburg, 2019.

———, *Critica rațiunii pure*, traducere de Nicolae Bagdasar și Elena Moisuc, ediția a III-a îngrijită de Ilie Pârvu, Editura Univers Enciclopedic Gold, București, 2014.

———, *Întemeierea metafizicii moravurilor*, traducere de Nicolae Bagdasar, Editura IRI, București, 1998.

———, *Întemeierea metafizicii moravurilor*, traducere de Filotheia Bogiu, Valentin Mureșan, Miki Ota, Radu Gabriel Pârvu, Editura Humanitas, 2007.

———, *Critica rațiunii practice*, traducere de Nicolae Bagdasar, Editura Univers Enciclopedic Gold, București, 2010.

———, *Critica facultății de judecare*, traducere de Vasile Dem. Zamfirescu și Alexandru Surdu, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1981.

³ Mircea Florian, *Studiu introductiv*, în: *Critica facultății de judecare*, I. Kant, traducere de Vasile Dem. Zamfirescu și Alexandru Surdu, Editura Științifică și Enciclopedică, București 1981, pg. 36

- , *Critica facultății de judecare*, traducere de Rodica Croitoru, Editura All, București, 2008.
- ALLISON, Henry, *Kant's Transcendental Deduction: An Analytical-Historical Commentary*, Oxford University Press, Londra, 2015.
- , *Kant on freedom of the will*, în: P. Guyer (ed.), *The Cambridge Companion to Kant and Modern Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, pp. 381–415.
- , *Kant's Antinomy of Teleological Judgment*, în: P. Guyer (ed.), *Kant's Critique of the Power of Judgment: Critical Essays*, Rowman & Littlefield Publishers, Lanham 2003, pp. 219–236.
- , *Kant's Theory of Taste*, Cambridge University Press, New York, 2001.
- , *Idealism and Freedom*, Cambridge University Press, New York, 1996.
- , *Kant's Theory of Freedom*, Cambridge University Press, Cambridge 1990.
- AQUILA, Richard E., *Unity of Organism, Unity of Thought, and the Unity of the Critique of Judgment*, în: Hoke Robinson (ed.), *System and Teleology in Kant's Critique of Judgment*, Southern Journal of Philosophy 30 (S1), University of Memphis, 1992, pp. 139–156.
- BEISER, Frederick C., *Moral faith and the highest good*, în: P. Guyer (ed.), *The Cambridge Companion to Kant and Modern Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, pp. 588–629.
- BRANT, Reinhard, *The Deductions in the Critique of Judgment, Comments on Hampshire and Horstmann*, în: Eckhart Förster (ed.), *Kant's Transcendental Deductions*, Stanford University Press, Stanford, 1989, pp. 177–190.
- BRITTAN, Gordon G., Jr., *Systematicity and Objectivity in the Third Critique*, în: Hoke Robinson (ed.), *Southern Journal of Philosophy* 30 (S1), University of Memphis, 1991, pp. 167–186.
- BUCHDAHL, Gerd, *Kant and the Dynamics of Reason: Essays on the Structure of Kant's Philosophy*, Blackwell, Cambridge 1992.

CIOMOȘ, Virgil, *Conștiință și schimbare în Critica rațiunii pure. O perspectivă arhitectonică asupra kantianismului*, Editura Humanitas, Colecția Academica, București, 2006.

———, *De la experiența sublimului la starea de excepție*, Editura Paideia, București, 2006.

———, *Timp și eternitate – Aristotel, Fizica IV 10–14, interpretare fenomenologică*, Editura Paideia, București, 1998.

COHEN, Ted, *Why Beauty is a Symbol of Morality*, în: T. Cohen & P. Guyer (eds.), *Essays in Kant's Aesthetics*, The University of Chicago Press, Chicago 1982, pp. 221–236.

CRAWFORD, W. Donald, *Kant's Aesthetic Theory*, The University of Wisconsin Press, Madison, 1974.

DÉRFLINGER, Bernd, *Teleology and the Problem of Transition*, în: Hoke Robinson (ed.), *System and Teleology in Kant's Critique of Judgment*, Southern Journal of Philosophy 30 (S1), University of Memphis, 1992, pp. 65–71.

ENGLAND, Frederick Ernest, *Kant's Conception of God*, Humanities Press, New York, 1968.

FLOYD, Juliet, *Heautonomy, Kant on Reflective Judgment and Systematicity*, în: Herman Parret (ed.), *Kants Ästhetik / Kant's Aesthetics / L'esthétique de Kant*, De Gruyter, New York, 1998, pp. 192–218.

GASCHE, Rodolphe, *Transcendentality, in Play*, în: Herman Parret (ed.), *Kants Ästhetik / Kant's Aesthetics / L'esthétique de Kant*, De Gruyter, New York, 1998, pp. 297–313.

GRIER, Michelle, *Kant's Doctrine of Transcendental Illusion*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001.

———, *Kant on the Illusion of a Systematic Unity of Knowledge*, în: *History of Philosophy Quarterly*, Vol. 14, No. 1 (Ian., 1997), University of Illinois Press, Champaign, 1997, pp. 1–28.

GUYER, Paul, *Elements in the Philosophy of Immanuel Kant: Kant on the Rationality of Morality*, Cambridge University Press, Cambridge, 2019.

- , *Kant*, Routledge, Londra, 2014.
- , *Introduction: The starry heavens and the moral law*, in: P. Guyer (ed.), *The Cambridge Companion to Kant and Modern Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, pp. 1–27.
- , *Kant's ambitions in the third Critique*, in: P. Guyer (ed.), *The Cambridge Companion to Kant and Modern Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, pp. 538–588.
- , *Kant's System of Nature and Freedom*, Clarendon Press, Oxford, 2005.
- , *Kant's Principles of Reflective Judgment*, in: P. Guyer (ed.), *Kant's Critique of the Power of Judgment: Critical Essays*, Rowman & Littlefield Publishers, Lanham 2003, pp. 1–62.
- , *Kant and the Claims of Taste*, Cambridge University Press, New York, 1997.
- HENRICH, Dieter, *Beauty and Freedom: Schiller's Struggle with Kant's Aesthetics*, in: T. Cohen & P. Guyer (eds.), *Essays in Kant's Aesthetics*, The University of Chicago Press, Chicago 1982, pp. 237–260.
- HORSTMANN, Rolf-Peter, *Elements in the Philosophy of Immanuel Kant: Kant's Power of Imagination*, Cambridge University Press, Cambridge, 2018.
- , *Why Must There Be a Deduction?* in: Ekhart Förster (ed.), *Kant's Transcendental Deductions*, Stanford University Press, Stanford, 1989, 157–176.
- HUGHES, Fiona, *The Technic of Nature, What is Involved in Judging?*, in: Herman Parret (ed.), *Kants Ästhetik / Kant's Aesthetics / L'esthétique de Kant*, De Gruyter, New York, 1998, pp. 176–192.
- KEMAL, Salim, *The Practical Postulate of Freedom and Beauty as a Symbol of Morality*, in: Herman Parret (ed.), *Kants Ästhetik / Kant's Aesthetics / L'esthétique de Kant*, De Gruyter, New York, 1998, pp. 356–373.
- KERSTING, Wolfgang, *Politics, freedom, and order: Kant's political philosophy*, in: P. Guyer (ed.), *The Cambridge Companion to Kant*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992, pp. 342–366.

- KITCHER, Philip, *Projecting the Order of Nature*, în: Butts, R.E. (ed.) *Kant's Philosophy of Physical Science. The Western Ontario Series in Philosophy of Science*, vol. 33, Springer, Dordrecht, 1986.
- KNELLER, Jane, *Imaginative Freedom and the German Enlightenment*, în: P. Guyer (ed.), *Kant's Critique of the Power of Judgment: Critical Essays*, Rowman & Littlefield Publishers, Lanham 2003, pp. 181–198.
- LISS, Jeffrey, *Kant's transcendental object and the two senses of the noumenon: a problem in imagination*, în: *Man and World 13*, Martinus Nijhoff Publishers, London, 1980, pg. 133–153.
- LONGUENESSE, Béatrice, *Kant on the Human Standpoint*, Modern European Philosophy, Cambridge University Press; Cambridge 2005.
- , *Kant and the Capacity to Judge: Sensibility and Discursivity in the Transcendental Analytic of the Critique of Pure Reason*, traducere în limba engleză de Charles T. Wolfe, Princeton University Press, Princeton 2000.
- LYOTARD, Jean-François, *Lessons on the Analytic of the Sublime*, traducere în limba engleză de Elizabeth Ronenberg, Stanford University Press, Stanford, 1994.
- NOLLER, Jörg, *Heautonomy: Schiller on freedom of the will*, în: *European Journal of Philosophy 29(2)*, Wiley, New York 2021, pp. 339–353.
- NUZZO, Angelica, *Kritik der Urteilskraft §§76 77: Reflective Judgment and the Limits of Transcendental Philosophy*, în: Dietmar H. Heidemann (ed.), *Kant Yearbook - Teleology*, 1/2009, De Gruyter, New York, pp. 143–72.
- MAKKREEL, Rudolf A., *On Sublimity, Genius and the Explication of Aesthetic Ideas*, în: Herman Parret (ed.), *Kants Ästhetik / Kant's Aesthetics / L'esthétique de Kant*, De Gruyter, New York, 1998, pp. 615–629.
- MARQUES, Antonio, *Reflection and Fiction in Kant's Aesthetics*, în: Herman Parret (ed.), *Kants Ästhetik / Kant's Aesthetics / L'esthétique de Kant*, De Gruyter, New York, 1998, pp. 219–228.
- MCCORMICK, Peter, *Overwhelming Forces and a Whispering Vastness: Kantian Fictions of a Negative Sublime*, în: Herman Parret (ed.), *Kants Ästhetik / Kant's Aesthetics / L'esthétique de Kant*, De Gruyter, New York, 1998, pp. 630–641.

- McFARLAND, John David, *Kant's Concept of Teleology*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1970.
- MEERBOTE, Ralf, *The Singularity of Pure Judgments of Taste*, în: Herman Parret (ed.), *Kants Ästhetik / Kant's Aesthetics / L'esthétique de Kant*, De Gruyter, New York, 1998, pp. 415–431.
- , *Systematicity and Realism in Kant's Transcendental Idealism*, în: Hoke Robinson (ed.), *System and Teleology in Kant's Critique of Judgment*, Southern Journal of Philosophy 30 (S1), University of Memphis, 1992, pp. 129–138.
- MERRITT, Melissa McBay, *Elements in the Philosophy of Immanuel Kant: The Sublime*, Cambridge University Press, 2018.
- , *The Moral Source of the Kantian Sublime*, în: Timothy Costelloe (ed.), *The sublime*, Cambridge University Press, New York, 2012, pp. 27–49.
- MIHAILOV, Emilian, *Arhitectonica moralității*, Ratio et Revelatio, Oradea, 2023.
- MUREȘAN, Vlad, *Comentariu la Critica rațiunii pure*, Presa Universitară Clujeană, Cluj, 2018.
- NEIMAN, Susan, *The Unity of Reason*, Oxford University Press, Oxford, 1997.
- RAJIVA, Suma, *Safely satisfying reason: The metaphysics of design in Kant's teleology*, în: Dietmar H. Heidemann (ed.), *Kant Yearbook - Teleology*, 1/2009, De Gruyter, New York, pp. 173–196.
- RAYMAEKERS, Bart, *The Importance of Freedom in the Architectonic of the Critique of Judgment*, în: Herman Parret (ed.), *Kants Ästhetik / Kant's Aesthetics / L'esthétique de Kant*, De Gruyter, New York, 1998, pp. 84–93.
- SCHAPER, Eva, *Taste, sublimity, and genius: The aesthetics of nature and art*, în: P. Guyer (ed.), *The Cambridge Companion to Kant*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992, pp. 367–393.
- SCHNEEWIND, Jerome Borges, *Autonomy, obligation, and virtue: An overview of Kant's moral philosophy*, în: P. Guyer (ed.), *The Cambridge Companion to Kant*, Cambridge University Press, Cambridge 1992, pp. 309–341.

- SETTON, Dirk, *The Capacity to Sustain Receptivity Spontaneously: Imagination in Kant's Theory of Experience*, in: *Filozofski vestnik*, Vol. 36, No. 2 (2015), pp. 155–172.
- SMITH, Norman Kemp, *A Commentary to Kant's 'Critique of Pure Reason'*, Humanities Press, New York, 1962.
- STRAWSON, Peter, *The Bounds of Sense: An Essay on Kant's Critique of Pure Reason*, Routledge, Londra, 2006.
- TUSCHLING, Burkhard, *The System of Transcendental Idealism: Questions Raised and Left Open in the Kritik der Urteilkraft*, in: Hoke Robinson (ed.), *System and Teleology in Kant's Critique of Judgment*, Southern Journal of Philosophy 30 (S1), University of Memphis, 1992, pp. 109–128.
- WALSH, William Henry, *Kant's Criticism of Metaphysics*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1975.
- WOOD, W. Allen, *The supreme principle of morality*, in: P. Guyer (ed.), *The Cambridge Companion to Kant and Modern Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, pp. 342–380.
- , *Rational theology, moral faith, and religion* in: P. Guyer (ed.), *The Cambridge Companion to Kant*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992, pp. 394–416.
- ZUIDERVAART, Lambert, *'Aesthetic Ideas' and the Role of Art in Kant's Ethical Hermeneutics*, in: P. Guyer (ed.), *Kant's Critique of the Power of Judgment: Critical Essays*, Rowman & Littlefield Publishers, Lanham 2003, pp. 199–208.